

NEMZETEK FÖLÖTTI NYELV ÉS NEMZETI FENNMARADÁS

Kulturális politikák esélyei Kelet-Közép-Európában

Frank Tibor

az MTA doktora, egyetemi tanár, ELTE Amerikanisztika Tanszék
tzsbe@hu.inter.net – www.franktibor.hu

A tőlünk nyugatra fekvő államok politikai és katonai szövetségeihez való csatlakozásunk különös erővel és sürgősséggel veti fel a kelet-közép-európai idegennyelv-tanulási helyzet minden problémáját. A gazdaság teljesítőképessége, életszínvonalunk alakulása, mindennapi közérzetünk múlik azon, hogy mennyire vagyunk és leszünk képesek közvetlenül: áttételek, fordítók és tolmácsok nélkül megérteni a körülöttünk lévő és a távolabbi világot, és megértetni magunkat is külföldi partnereinkkel.

A kommunikáció mint a túlélés záloga

Az integrálódó Európában és a globalizálódó világban döntő gazdasági és politikai szerepet játszik a nyelvtudás. Világnyelvek aktív ismerete az elszigetelt, kisebb nyelvi közösségek számára a túlélés egyik feltétele. Magyarország évezredes fennmaradását a latin, illetve a német nyelvű kultúrákkal való közvetlen kommunikáció lehetősége is biztosította, miközben arisztokráciánk jobbik fele a francia és kisebb mértékben az angol művelődés közvetítője is volt. Nyugati kötődésünknek ezt a nyelvi megalapozását igen hasznosan egészítette ki hosszú évszázadokon át a szomszéd népcsoportok nyelvének ismerete, a határterületeken és sok kevert nemzetiségű térségben is megvalósult két- és többnyelvűség, melynek révén a magyar gazdaság, társadalom és művelődés ezer szállal

kapcsolódott be a horvát, a német, a román, a rutén, a szerb, a szlovák, a szlovén, sőt a lengyel és az olasz világba is.

A magyar társadalom tehát – valóságos földrajzi, geopolitikai, kultúrgeográfiai helyzetéhez igazodva – igen hamar kilépett viszonylagos nyelvi izolációjából, és már a középkortól kezdve aránylag széles körben élni tudott a kor nemzetközi nyelvei és a szomszédos etnikai csoportok és nyelvi tömbök közötti kölcsönhatás által adott kommunikációs lehetőségekkel. Hazánkban különösen jelentős, saját latin és német kultúra is kialakult, a magyar irodalom századokon át alkotó módon kapcsolódott be a nyelvek világirodalmába is. Emellett, paradox módon, kisebb-nagyobb részben éppen a magyar felségterületen fejlődött ki több, ma önálló szomszédos nemzeti kultúra is, többek között a budai magyar egyetemi nyomda közreműködése révén. Nem túlzás azt állítani, hogy a kelet-közép-európai kisnemzetek fennmaradása többek között annak a kommunikációs készségnek és képességnek is a következménye, melyre a hazai népességet idegen nyelvi ismeretei tették alkalmasná. A nemzeti túlélés részben, sőt jelentős részben nemzetközi kommunikációs szándék, képesség, siker eredménye.

Az utolsó száz-százhatvan év egyre gyorsuló ütemben változtatta meg és alakította át a térség nyelvpolitikai helyzetét, szükségle-

teit és lehetőségeit. 1844-ben megszűnt a latin mint magyarországi államnyelv használata. Az I. világháború utáni roppant politikai változások, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása megszüntette, de legalábbis megkérdőjelezte a német nyelv *lingua franca* szerepét. A Párizs környéki békék szabta új államhatárok szinte mindenütt átvágták a kompakt magyar etnikai tömböket, s így a szomszédos nyelvi közösségekkel kialakult határzónák, *frontier* térségek áttevődtek a szomszéd államok területére. Évszázadok nyelvföldrajzi és nyelvismereti térképe kezdett átrajzolódni. A német nyelv népszerűségét csökkentette a két világháborúban elszenvedett közös vereség is. A kommunista hatalomátvétel után mesterségesen kialakított orosz nyelvi hegemonia, illetve az arra való törekvés előzménytelen, erőszakos és politikailag népszerűtlen intézkedések szülte volt, nem pedig szerves fejlődés eredménye. A következményeken mindez szomorúan nyomot hagyott: a nyugati nyelvek tanulásához csak a kiválasztódó kevesek jutottak, miközben az orosz tudás színvonala és értéke igen alacsony maradt. A szomszédos országok és etnikai csoportok nyelvén – olykor politikai bosszútól, máskor sznob lenézés-től hajtva – nem volt divatos beszélni, a nemzetiségi nyelvek szerepe leértékelődött és marginalizálódott.

„Repülőtéri” angol

Ahogy a mi tapasztalataink szerint is, a nyelvtanulási szükséglet más népeknél is mindig organikusan támad, az egyes nyelvi csoportok földrajzi fekvéséből, geopolitikai elhelyezkedéséből, tényleges kommunikációs igényeiből adódóan. Csak a más nyelvi csoportokkal rendszeres kapcsolatba kerülő, leginkább kereskedelmi viszonyban álló népek alakítanak ki nagy (idegen)nyelvi kultúrát: ha nagyok, elterjesztik nyelvüket, ha kicsik, több más nyelvet is megtanulnak – és jól.

Az elmúlt fél évszázad kelet-közép-európai nyelvismereti, nyelvtanulási helyzete

mindenkor híven és szomorú pontossággal tükrözte Magyarország politikai és gazdasági állapotát: kényszerű keleti és előbb tiltott, majd nehézkesen fejlődő nyugati kapcsolatrendszerét. A múlt tapasztalataiból és az utóbbi, immár közel másfél évtized eredményeiből az is világos, hogy amint a nemzetgazdaság és a társadalom újból szerves módon, kölcsönös érdekek ezer szálával kapcsolódik a világhoz, úgy lendül fel az idegen nyelvek tanulásának kedve, eredményessége, tartóssága. A mai európai és világhelyzetben Kelet-Közép-Európában természetes és egyre inkább az állami iskolarendszer által is kielégíteni próbált igény az angol és a német nyelv (meg)tanulása.

Hogyan áll ma ennek az igénynek a tényleges kielégítése? Mennyiben sikerülhet hegemon szerepet kialakítani az angolnak mint új világnyelvnek minálunk, Kelet-Közép-Európában; miért van, s mennyiben maradhat meg emellett a német nyelv kitüntetett szerepe? Talán érdekesek lehetnek itt egy olyan nem-nyelvész megfigyelései, tapasztalatai, akinek közel négy évtizedes a kapcsolata az angolszász világgal, történész kutatóként annak magyar kapcsolatait törekedett feltárni, egyetemi oktatói pályáján pedig az angol-amerikai történelem hazai tanítását, s ezzel párhuzamosan amerikai diákok magyar és közép-európai történelmi képzését tűzte ki céljává.

Mint világszerte mindenütt, az angol nyelv a közép-európai nyelvtanulók körében is hamar igen népszerű lett. Ezt nemcsak a munkaerőpiaci érdekviszonyok vagy a populáris szórakozási formák hozták magukkal: e nyelv általános és hosszú távra jósolható sikere magának *az angol nyelvnek mára nemzetközivé vált*, úgy mondanám: „*repülőtéri*” *változatából, annak sajátosságaiból* is adódik. Ez a verzió ugyanis viszonylag könnyen használható kifejezési forma, kommunikációs eszköz: akár kisebb aktív szókinccsel, a napi gyakorlat során egyszerűsíthető nyelvtannal, konkrét,

valóságos földrajzi térséghez vagy társadalmi körhöz kötődő kiejtés nélkül is könnyen boldogulhat vele világszerte akárki. Tom McArthur, az *English Today*, az angol nyelv nemzetközi folyóiratának szerkesztője szerint az angol nyelvnek egyenesen „sajátossága, hogy sok szabályát („törvényét”) meg lehet szegni és az üzenet mégiscsak képes célhoz érni.” (McArthur, 2002, 417.) Bernard Vincent francia nyelvész, az Orléans-i egyetem tanára a nemzetközi angolt a középkori, elhaló latinhoz hasonlítja, és egyenesen máris halódó nyelvnek látja, amelyet „mind jobban fenyeget a kihalás, miközben a legtöbben ma is azt hiszik, hogy e nyelv ereje ma is növekszik”. (Vincent, 1997, 125.)

Ez a lecsupaszított, kulturális és művelődéstörténeti tartalmaitól jószérivel teljesen megfosztott nyelvi képződmény immár nem William Shakespeare vagy G. B. Shaw, de még csak nem is Eugene O’Neill nyelve, megtanulása talán minden idegen nyelvénél egyszerűbb. Miközben a technika egyre bonyolultabbá válik, a világ kommunikációs stílusa és a közlések tartalma az állandó egyszerűsítés, egyszerűsödés irányába tart, a számítógépes programok, a reklám, az óriászajter, az árucímke, az e-mail, az SMS, az MMS, a popzene szervezete, a filmszöveg, a teletext, a televízió közlési igényei új kifejezési kultúrát diktálnak. Az új kommunikáció a tömondatokra, a betűszavakra, a rövidítésekre, gyakran piktogramokra és más jelképszerű elemekre épít, s a leggazdaságosabb tömörséggel igyekszik célhoz juttatni többnyire kereskedelmi jellegű és érdekű üzeneteit. Már nálunk se ismeretlenek az angol nyelv gyakorlatias rövidítésének jobbára amerikai ötletei, mint például e levélkében: „r we still on 4 dinner 2nite? If yes, can u pls sms direction?”¹

¹ A teljes angol szöveg: „Are we still on for dinner tonight? If yes, can you please sms directions?” Magyarul: „Áll-e még a ma esti vacsora[meghívásunk]? Ha igen, el tudná SMS-ezni az instrukciókat [hogy miként jutunk el oda/Önökhez]?”

A számítógép nagy segítség az írásos kultúra elterjesztésében, de sietteteti a nyelvek halálát is. A rövidítés hasznos lehet, de a számítógépen írott szövegekben rendre eltűnnek a diakritikus jelek, ékezetek, amelyeknek fontos szerepük van a nyelvek egységének, a jelentésbeli árnyalatok fenntartásában. A legtöbb különleges jeleket is használó nyelv, mint amilyen például a cseh, a francia, a horvát, a lengyel, a magyar, a román vagy a svéd veszít, ha egy-egy tulajdonneve vagy akármilyen egyéb szava más nyelvű szövegekben fordul elő, ahol mintha módszeresen lefaragnák az oda nem illő betűtartozékokat. Ezt teszik sokan még a magyar ékezetekkel is – magyar szövegek környezetben: a hosszú *ő* vagy *ű* ékezetei eltűnnek, és a számítógépes programok szeszélyeinek vagy éppen korlátainak megfelelően könnyen átadják helyüket mindenféle hasonló vagy nem is annyira hasonló betűnek, mint amilyen az *o/u*, az *o/ü* vagy az *o/u*. De haldoklik vagy sokszor meg is hal a magyar szövegekben is – tallózunk csupán – a *Tilde* (~), a *háček* (ˇ), a *scharfes S* (ß) és az *accent circonflexe* (^) is, s ezzel minden egyes alkalommal megszűnik egy kicsi az adott nyelvek egységéből. Egyébként a *ß* használatát már a legújabb német helyesírási szabályzat is erőteljesen korlátozta.²

A szavak, kifejezések, mondatok szerepét egy másként kódolt szemiotikai rendszer kezdi átvenni, s mindez a nemzetközi együttműködésben szimplifikálódó angolban találja meg adekvát nyelvi hordozóanyagát (Bailey-Görlach, 1982; Pennycook, 1994). Miközben tehát ez a tendencia természetszerűleg a nyelvek mindegyikére hat, legkivált mégis a világkereskedelemben uralkodó szerepet betöltő angolban érvényesül. Olyan új válfaja született ennek a

² Die amtliche Regelung der deutschen Rechtschreibung, §25.

nemzeti kultúráiban (valaha) olyan gazdag érintkezési formának,

- (1) amelynek immár nincs kizárólagos kötődése valamely nemzet kultúrájához, szellemi örökségéhez;
- (2) amely minden korábnál szélesebb földrajzi területen, társadalmi körben terjedt el;
- (3) amely könnyen, s szinte bárki által alakítható, azaz nemcsak megtanulni, de akár fejleszteni is képes lehet akárki.

Tom McArthur 2002-ben megjelent új könyvében, az *Oxford Guide to World English*-ben az angolt mint globális *lingua franca*-t mutatja be, mint szuper-metanyelvet, *default* nyelvet. Ez utóbbi kifejezést McArthur a számítógépes programozás világából kölcsönzi, s az angolt a világ kommunikációs rendszerének jobb híján, végső esetben bármikor használható nyelveként írja le. „Ahogy sok ember elfogadja a *default* módot egy számítógépes rendszerben, s aztán minden további nélkül használja, általánosabb értelemben ugyanúgy elfogadhatják (vagy eltűrhetik) az angolt mint a világ *default* információs eszközét...” (McArthur, 15-16.) Ennek a „világangolnak” immár hatalmas szótára is van (Soukhanov, 1999).

Ez a nemzetközi angol bizonyos mértékig emlékeztethet Charles Kay Ogden (1889-1957) brit nyelvész, filológus és filozófus *Basic English* néven létrehívott kommunikációs eszközére, amely a nemzetközi érintkezést egyszerű, uniformizált, sztenderdizált nyelvi patronokkal próbálta megoldani az 1930-as években.³ Ogden küzdelmet hirdetett „Bábel” ellen, és a nemzetközi nyelvé redukált angol alapnyelvhez nyelvtant és használati szabályokat alkotott. „Lépésről lépésre” haladó módszerének sokan látták gyakorlati hasznát a II. világháború idején, többek között csehszlovák, holland, lengyel és dél-amerikai diákok, akiknek Ogden kü-

lön-külön tankönyveket is írt (Ogden 1931; Ogden 1968).

Azáltal, hogy a nemzetközileg legnépszerűbb, legnagyobb tömegeket érintő szórakozási formák, mint a film, a sportélet, a populáris zene vagy az utazás világnyelve is egyértelműen az angol lett, s hogy a korszerű ismeretszerzés is egyre inkább az angol nyelvű Interneten zajlik, az internacionális angol áttöri a nemzeti nyelveknek a nemzet-államok (s a nacionalizmusok) korában erős védővonalait, és elárastja azokat kifejezései és közlési logikájával. Ez ellen lázadhat ugyan a francia tudós, a magyar kereskedő vagy a német nyelvvédő, az angol nyelv nemzetközi térfoglalása mégis a nemzeti nyelvek intaktságának rovására, minden nemzeti akadály legyőzésével folyik. A németek úgy használnak már egyes angol szavakat (*clever, cool*), mintha azok elismerő jelentése anyanyelvükön kifejezhetetlen többlettartalmat hordozna, pedig csak sznobéria és az amerikai világ utáni nosztalgikus vágyódás terméke. Igaz persze, hogy a német nyelv évszázadokon át a latin és a francia szavakat is magába szívta, s ez mégsem ártott meg önállóságának.

Kulturális és irodalmi hatások

A 20. században az olvasást a látható és hallható műfajok sokasága fenyegette, elsősorban a film, a televízió és a popzene. A kultúra ma sokkal inkább a nézésre-látásra, illetve a hallásra épül, mint az olvasásra. Romlik az írott szöveg minősége, miközben a beszélt szöveg mind dinamikusabbá és hatásosabbá válik, és alkalmasabbnak mutatkozik a kommunikációra. Az írásbeliség kultúrájától úton vagyunk a szóbeliség és a képi kifejezés kultúrája felé.

Az egyik legnépszerűbb és legnagyobb tömegeket megérintő irodalmi műfaj a filmforgatókönyv lett, a lehető legrövidebb szöveggel és állandó képi értelmezési keretben. Míg a korai 20. században Babelsberg és

³ <http://c2.com/cgi/wiki?edit=CharlesKayOgden>

Hollywood ismert írók sorát (többek között Molnár Ferencet, Bíró Lajost, Balázs Bélát) foglalkoztatta forgatókönyvíróként, a század közepén a leendő írók, drámaírók először hollywoodi sikerekkel kísérleteztek írói pályájuk egyenetlése végett. A filmírás ma persze már nem az, ami ötven éve volt: a *story* és a jó dialógus kevésbé fontos, mint a műszaki csodák és a pirotechnikai bravúrok, amelyek megnyerik a fiatal gyerekeket a mozik és a video hatalmas törzsközönségének.

Akiket elvesztettünk olvasóközönségként, azokat megnyertük nézőközönségként. Világszerte milliók estek az amerikai film bűvöletébe és már-már függőségébe. Ennek oka egyebek mellett az, hogy Hollywood tömör, világos és egyenes üzeneteket küld, egyszerű dialógusok, jó színészek és magától értődő helyzetek közvetítésével. S az új, „gazdaságos” angol egyszerre eszköze és terméke is e műfajnak.

A klasszikus irodalom iránti érdeklődés nem szűnt meg, de egyre inkább rászorul a magyarázatra, az egyszerűsítésre, a szótárra. Nemrégiben rábukkantam Anthony Trollope hat ún. „parlamentari regényére”, amelyeket egy kötetben adtak ki, lényegesen leegyszerűsített változatban: szerkesztője 1,35 millió (!) szót húzott ki az eredeti szövegből, hogy a mai publikum számára úgymond „olvashatóvá” tegye. „...a rövidítés mára elfogadottá vált”, írja Michael Hardwick a Trollope-kötet előszavában, „A gyors fogyasztásra szánt, rövidített szöveg alkalmazása az irodalmi művek rádiós előadásakor szinte kezdettől bevett gyakorlat volt, és milliókhoz hozta közel a klasszikus és modern irodalmat, akik sose nyúltak az eredetihez.” (Hardwick in Trollope 1974, repr. 1976, 9.).

Ma a *karakter* és a *percszabályozza* a kultúrát: szinte minden írástípusnak megvan a maga megadott karakterszáma (egy SMS-üzenet például 160 karakterből állhat, egy átlagos újságoldal 12 500 leütésből, egy könyvív 40 ezer „n”-ből). A televíziós sorozatok harminc-

vagy hatvanperces folytatásokból állnak, a tv-reklámerő estí főműsoridőben félpercenként kell fizetni (a magyarországi gyakorlatban 700 ezer Ft-tól akár 3 600 000 Ft-ig is felmehet egy harminc másodperces *spot* ára). Az emberek szeretik az egyszerűsített angolt, mert rövid szavaival és szimpla struktúrájával tömörebben, direkterben és hatékonyabban lehet fogalmazni és forgalmazni.

A kultúrában és kivált az irodalomban megfigyelhető egy öregedési, avulási folyamat is. A klasszikus szókinccs, noha korábban sem volt változhatatlan, mintha mostanában egy csapásra kikerülne a nyelvi forgalomból – szinte minden nyelvben. A klasszikus irodalom sok olvasója szorul szótárra, ha a valaha közérthető kedvencek szövegeit érteni és élvezni próbálja. Jókai Mór összes műveinek új kiadásához a szerkesztők jönnek láttak két-kötetes „Jókai-szótárát” mellékelni, hogy megmagyarázzanak mintegy 23 ezer elavult vagy idegen eredetű szót, kifejezést. A gyermekek már nem értik jól a klasszikus magyar mesekincset, Benedek Elek, Móra Ferenc valaha szinte mindenki által ismert szavakból építkező kis remekeit, s idősebb lett egy magyar meseszótár kiadása. Németországban már tizenegy kiadást ért meg egy – jellemző módon külföldi eredetű germanista által – elfeledett német szavakból összeállított értelmező szótár, ami nélkül jószerivel alig lehet megközelíteni a klasszikus német irodalmat és a régi német történelem forrásait.

Egyszerűsítik a helyesírást is, szinte minden országban. Ez leggyakrabban azzal jár, hogy a klasszikus irodalmi szövegeket a modern szövegkiadások egységesített, mai helyesírással írják át, s ezzel megölnék egy kicsit a klasszikus irodalmi hagyományból, *gleichschaltolják* a kulturális tradíciót. Diákjainknak, amerikai mintára, lassan megszűnik a történeti időérzékük, időarányos múlttudatuk.

Ami nem hasznos, nem is szükséges. Ha a klasszikus irodalmi szöveget közelebb hozzuk a mindennapi beszélt nyelvhez, és meg-

magyarazzuk, szélesíthetjük az olvasóközönseget, és demokratikusabbá tehetjük az irodalmi befogadás kultúráját. Az árat viszont megfizetjük: amit nyerünk az olvasók számára, azt elveszítjük igényességben, összetettségben, szofisztikáltságban, s az igazán népszerű, tömegesen vásárolt irodalom mind közelebb kerülhet egy-egy dél-amerikai televíziós sorozat soron következő folytatásának szellemi színvonalához.

Imperializmus vagy organikus fejlődés

Hiba lenne ebben nemzetközi összeesküvést, tudatos nyelvi imperializmus munkáját keresni, ha igaz is az, hogy az angolok (és újabban az amerikaiak is) az utóbbi évtizedben nagy összegeket fektettek be nyelvük terjesztésébe világszerte. Ezt azonban egyre inkább megteszi a „nagy” nyelveket beszélő többi ország is, s így nemcsak a *British Council*, hanem mindinkább a *Goethe-Institut*, Budapesten az *Istituto Italiano*, vagy a *Institut Français* is nagy összegeket áldoz nyelvtanításra, s így az adott nemzeti kultúra terjesztésére. Ebben ugyanis a nemzetközi kereskedelmi, politikai és kulturális befolyás hamar megtérülő eszközét látják, s egyszersmind az angol ellensúlyozásának egyedül járható útját is. Tény ugyanakkor, hogy a nemzetközi angol különösebb intézményes segítség nélkül is nagymértékben terjed, s ennek nem szab gátat a régebbi vagy újabb keletű amerikaellenesség sem.

Van természetesen – nálunk is, máshol is – félelem ettől a látszólag, egyelőre, akadálytalanul teret nyerő angoltól, amelyet sokan az amerikai globalizáció kommunikációs formájának, faltörő kosának tekintenek. Az angol nyelv behatolásának potenciális veszélye a magyarba ugyanolyan idegenkedéssel elegyes félelmet váltott ki minálunk, amelyet már évtizedekkel korábban Franciaországban, Francia-Kanadában vagy más nagy nemzeti kultúrában tapasztalhattunk. Cuda Jukio japán professzor, a Nagoya Egyetem

nemzetközi kommunikációs tanára azt a kérdést is feltette, hogy vajon „tényleg hozzájárulhat-e a demokratikus világkommunikációhoz, ha egy olyan nyelvet használunk, amely történetileg és kulturálisan egyes konkrét nemzetekhez kötődik... Az angol hegemoniája antidemokratikus, mert a nyelvek hierarchikus struktúráját, társadalmi egyenlőtlenségét és diszkriminációját teremti meg...” (idézi McArthur, 2002, 440.). Ahogyan az amerikanizáció Európában és világszerte előrehalad, úgy nő egyes csoportok anglofóbiája, s úgy nő az igyekezet a nemzeti művelődési hagyományok, kivált a nemzeti nyelv – akár drasztikus – védelmére. A nyelvvédelmi törvények, Québectől Budapestig energikus patriotizmussal igyekeznek szembeszegülni az amerikai angol áradásának, és a nemzeti nyelvek romlásától félve igyekeznek kitessékelni a betörő (illetve a lakosság egy része által örömmel beinvitált) idegen kifejezéseket. Félő, hogy a nacionalista mellékizektől sem mentes nyelvi purizmus túlmegey eredeti, tisztán defenzív szándékán, és idegenellenességbe, az idegen nyelvek (és kultúrák) elleni keresztes hadjáratba csap át. Az idegen, „más” nyelveknek ez a betolakodóként való, offenzív szemlélete régi, kismemzeti beidegzésekre települ rá, az „erős várunk a nyelv” egyfajta szűken értelmezett, kurucosan patrióta nyelvszemléletét elevenítve fel. A magyar például mindenkor jókedvű befogadó nyelv volt, amit szókészletének rendkívül gazdag külföldi (többek között szláv, török, latin, német, régebbi angol) elemei tanúsítanak. A nyelvtanításnak és nyelvtanulásnak tehát nem csupán a maga bajaival kell megküzdenie, hanem egy atavisztikus nyelvfelfogás emlékével és beidegzéseivel is.

Intő jel, hogy még a francia tudományosság fellegvára, a párizsi *Institut Pasteur* is beadta a derekát, és legfontosabb folyóiratait, így például a tekintélyes *Research in Microbiology*-t is immár angolul jelenteti meg.

Ami a német nyelv szerepét illeti a tudományos világban, ezt ma már maguk a németek is igen szkeptikusan ítélik meg. Ulrich Ammon duisburgi nyelvészprofesszor egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy immár a német felsőoktatásban is az angol nyelvű képzésre kell berendezkedni. Ez pedig már mind Németországban, mind a német nyelvű Svájcban jó ideje nemcsak terv, hanem részben valóság (Ammon, 1998, 227-252.). A tudomány nemzetközi nyelve teljesen angollá vált, s ennek következményei alól sokáig már a kelet-közép-európai tudományosság sem vonhatja ki magát, eredményeit nyelvi és így szakmai izolációba kényszerítő, döntően saját nyelvű közlési rendszerével.

A nemzetközi szórakoztatóipar ezzel együtt egy új jelenséget is kitermelt. A fekete-bőrű énekesek, dalírók, *rapperek* a szavakat a politikai és társadalmi ellenállás jegyében hasznosítják: ellen- vagy metanyelvük a fehér ember intézményei, törvénye és rendje ellen hangzik fel. A „meta-angol” az elmúlt évtized terméke, és Európa- és Ázsia-szerte befolyása alá kerítette a fiatalságot. Ez a nyelv a legkevésbé sem az amerikai imperializmus vagy hegemonia nyelve, inkább annak ellenfele.⁴

Angol nyelv és kismemzeti tudományosság

A kismemzeti tudományosságnak létkérdése az angol nyelvű közlés, írásban-szóban egyaránt. Az Elbán inneni tudósok legjava eredményei sokszor nem látnak napvilágot idegen nyelven, így a külföldi tudományosság csupán esetleges, véletlenszerű híradások révén találja meg az itteni eredményeket. Ha az eredmények közlése, nyilvánosság előtti vitája is a kismemzeti nyelven folyik (és bizony hazai pályán ritkán folyik más nyelven), a kör bezárul. Rendkívül gyakori

tapasztalatom, hogy a magyar nyelvű közlemények egyáltalában nem találnak utat a nemzetközi tudományosság köréhez, tudományos eredményeink külföldi, illetve idegen nyelvű közlési rendszerét fojtogatja a pénzhiány, a külföldnek szóló közlési rendszer alig talál intézményes gazdára. Minimális a száma a megfelelően képzett, nyelvhez és szakmához egyaránt kiválóan értő szakfordítóknak, s a kevesek versenyhelyzetüket érthető módon kihasználva gyakran megfizethetetlenek a kutatók számára. Anyanyelvi lektorálás a legritkább esetben történik. A hazai tudományosság külföldi versenyképessége a megfelelő színvonalú fordítások hiányában gyakran ki sem derül, és sokszor az elkészülő fordítások sem képesek a hazai eredményeket nyelvilag, illetve a kulturális vonatkoztatási rendszer adekvát tükrözésével a nemzetközi tudományos vérkeringésbe bevinni. Általában nincs államilag támogatott, intézményes pályázati rendszer fordítási célokra, nincs intézményes felügyelete a szakmai-tudományos fordítások színvonalának.

Egyetemi hallgatóink, de – történelmi okokból – még inkább oktatóink nem elegenden vitaképesek vagy vitakészek idegen nyelven. Nyelvtanuló diákjaink nincsenek felvértezve a diskutálás technikai ismereteivel, játékszabályaival, még nyelvszakosaink közül is kevesen ismerik az idegennyelvi vitakultúra módszertanának titkait. Külföldi konferenciákon a magyar résztvevők gyakran alig képesek többre, mint más által idegen nyelvre fordított előadásuk rossz kiejtéssel történő felolvasására. Előadóink külföldön sokszor azt mondanak, amit tudnak, s nem, amit akarnak.

A szakmai fordítások tapadnak az eredeti szöveghez, szókinsük sokszor köszönő viszonyban sincs az adott szakterület külföldön valóban használatos, kurrens szó- és fogalomkészletével, közlési módjával, kifejezési kultúrájával, stílusával. Kevés szakmai-tudományos részterület rendelkezik megfelelő, nap-

⁴ Ezt a megfigyelést Alan Lelchuk amerikai írónak köszönöm (2003. július).

rakész, kétnyelvű szakszótárral, a meglévők rendszeres frissítése elmarad. Szinte minden idegen nyelvi publikáció másként hivatkozik ugyanazon magyar, ill. kelet-közép-európai történelmi fogalomra, eseményre, méltóság-névre, s az így teremtett konfúzióval a nemzetközi szakirodalom nem tud mit kezdeni.

A kulturális jelenlét gyökerei

A nemzetek külhoni kulturális jelenlétének eszméje a 19. század végéről származik. Egész sor nemzeti kutatóintézet alakult például Rómában, miután XIII. Leó pápa 1880-ban megnyitotta a titkos vatikáni archívumokat a kutatók előtt. Kisvártatva római intézettel képviseltette magát a porosz, osztrák, francia, belga, holland, spanyol, brit, amerikai és magyar tudomány, nemkülönben néhány magánszemély. Az egyik legelső nemzeti kulturális szervezetet, az *Alliance Française*-t szintén még 1883-ban alapították, a *Societ Dantesca Italiana*-t Olaszországban 1888-ban. Az Egyesült Államokból magánkezdeményezés révén települt a *Johns Hopkins Egyetem* kihelyezett tagozata Bolognába, s alakult meg a *Robert College* Iztambulban az 1870-es években.

Mégis, igazi lendületet csak az I. világháború adott azoknak az erőfeszítéseknek, melyek a kultúrát a politikai befolyás eszközeként kívánták érvényesíteni. A külföldi kulturális jelenlét úgy növelheti az állam nemzetközi politikai befolyását, hogy közben nem kockáztat fegyveres konfliktust. A világháború vesztesei és győztesei egyszerre kezdtek kulturális befolyásban és külpropagandában gondolkodni. Franciaországban a szerény *Bureau des écoles* 1920-ban *Services des Oeuvres*-vé szerveződött, nagyobb szabású tervekkel és felelősséggel. A legfontosabb európai országok zöme nemzeti szervezetet alapított nemzetközi kultúrkapcsolatainak ápolására: Olaszország és Spanyolország 1926-ban, Németország 1933-ban, Nagy-Britannia (és Japán) 1934-ben, Svájc

1939-ben. Nemzetközi szinten a Népszövetség hozta létre az *Institut international de coopération intellectuelle*-t Párizsban, 1925-ben, és az *Institut international du cinématographe éducatif*-ot Rómában, 1928-ban.

A vesztesek sorában a magyar kormány figyelemreméltó kezdeményezése volt a 20-as években a *Collegium Hungaricum*ok sorának alapítása a koncepciózus kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kunó égisze alatt. Ezek az intézetek Bécsben, Berlinben (itt 1916-ban alapították) és Rómában tudatos erőfeszítéssel igyekeztek kedvező külhoni képet kialakítani Magyarországról a „magyar kultúrfölény” eszméjének jegyében, egy szersmind fiatal magyar tudósokat képeztek a legveretesebb nyugati hagyomány szerint. Klebelsberg *Collegiumainak* történelmi hangsúlya igen erős volt, rokonságuk a hasonló típusú osztrák és német intézményekkel szoros. További intézeteket terveztek Konstantinápolyban és Párizsban, de azok nem jöttek létre. Klebelsberg azzal érvelt, hogy „kis nép nemzeti és szellemi önállóságára mi nem veszedelmesebb, mint ha egyetlen külföldi kultúra egyszemélyes uralma alá kerül. . .”.

A II. világháború befejeztével a kultúra mint a konfliktusok erőszakmentes megoldásának eszköze nagyobb hitelt tett szert. Az ENSZ 1946-ban Párizsban létrehívta kulturális szervezetét, az UNESCO-t, a kelet-közép-európai országok megalapították a maguk kultúrkapcsolati intézményeit. Ennél is fontosabb, hogy az Egyesült Államok felhagyott az elszigetelődéssel, és 1946-ban megalkotta a Fulbright-programot, 1948-ban létrehozta az *International Educational Exchange Service*-t (IEES) és 1953-ban a *United States Information Agency*-t. Nyugat-Németországban 1952-ben a *Deutscher Akademischer Austauschdienst* (DAAD) párhuzamosan megalapították a *Goethe-Institut*-ot.

A bennünket körülvevő legtöbb államközi kulturális létesítmény, a nemzetközi kultu-

rális intézmények hálózata a II. világháború utáni korszak műve és öröksége, ugyanúgy, mint a nemzetközi politikai és pénzügyi intézmények, például az ENSZ és szakosított szervezetei, a Világbank vagy a Nemzetközi Valutaalap. Közel hatvan esztendővel a háború után ideje újragondolni a kulturális intézmények nemzetközi rendszerét, a kultúra internacionális befolyását, politikai vonatkozásait, lehetőségeit.

A kulturális befolyás nemzetközi modelljei

A kulturális kapcsolatok nemzetközi intézményei közül valószínűleg az 1934-ben alapított *The British Council* a legismertebb. „Nagy-Britannia és az angol nyelv szélesebb körű megismertetésének előmozdítására és a Nagy-Britannia és más országok közötti szorosabb kulturális kapcsolatok fejlesztésére” hozták létre. A ma elsősorban az angol mint idegen nyelv nemzetközi elterjesztésén munkálkodó szervezet a nemzetközi kulturális befolyás egyik leghatékonyabb modelljét képviseli. A *Council* tanult az Egyesült Államokat mint civilizációt egységesebben tanulmányozó és oktató *American Studies* diszciplína nagy nemzetközi népszerűségéből, és újabban számos egyetemen támogatja az amerikaihoz hasonló *British Studies* programokat, hangsúllyal az immár nem anglocentrikusan felfogott brit történelem, a posztkoloniális brit társadalom, a multikulturalizmus, a nemi szerepváltozások jelenségein, tapasztalatain. A *British Council* igen helyesen és találékonyan támogat egy sor helyi kezdeményezést, iskolákban, egyetemeken, színházakban, múzeumokban, galériákban, s így e lehető legszélesebb körben igyekszik elérni a mindenkori vendéglátó ország nagyközönségét. Elmúltak már azok az idők, amikor a *Council* zártkörű filmvetítésekre invitálhatta csupán a kiválasztott keveseket, de sajnos azok is, amelyekben kiváló, tudományos igényű anglistikai szak-

könyvtárat épített fel, hogy azután a rendszerváltáskor szélnek eressze az egész kollektiót, és jószerivel a gyakorlati nyelvtanulás kelléktárából építse fel az újat.

A francia modell a befogadó országgal közös művelődési örökség, s az együttesen alakított kortársi kultúra jegyében épült fel. Magyarországon az *Institut Français* nagyszámú helyi kulturális és művészeti esemény, rendezvény befogadója lett, olykor francia vonatkozásokkal, olykor azok nélkül. A vendéglátó ország tehetségeinek az *Institut* úttörő módon kínál szereplési, bemutatkozási, kiállítási lehetőséget tehát akkor is, ha mondanivalójuknak nincsen közvetlen francia vonatkozása. A helyi szereplők így lehetőséget kapnak, hogy bemutatkozzanak Franciaországnak. Különösen jók a művészeti és társadalomtudományi rendezvények, így például a francia-magyar közös múlt francia és magyar kutatásának szentelt kétoldalú budapesti beszélgetéssorozat. A Francia Intézet nem felejtkezik el a fiatalokról sem, akiknek változatos zenei, képzőművészeti és filmprogramokkal szolgál.

A franciák világosan látják, hogy milyen erős az amerikai kihívás és verseny. Jean-Luc Soulé, az *Institut Français* akkori igazgatója a Magyar Tudományos Akadémia stratégiai kutatási programjának keretében adott 1998-as interjújában erős ellenérzéssel szövelt az amerikai tömegkultúra jól látható jelenlétéről a film, a kereskedelem és az étkezési kultúra (*„McDonald's-izáció”*) területén, és hangsúlyozta, mennyire fontosnak tartja, hogy „a magyarok megőrizték nemzeti kulturális értékeiket, megjelenítsék és életben tartsák azokat”.⁵ Hozzátette, hogy az olaszok és a portugálok számottevő sikereket értek el ezen a téren.

⁵ Interjú Jean-Luc Soulével, az *Institut Français* magyarországi igazgatójával 1998. július 8-án, a Magyar Tudományos Akadémia *Magyarország képe* című stratégiai kutatási programjának keretében (programvezetők: Frank Tibor, Hankiss Elemér, Pók Attila).

A budapesti *Istituto Italiano di Cultura* ugyancsak rendszeresen műsorra tüzi az olasz-magyar történelmi kapcsolatok hagyományosan népszerű, kétoldalú vizsgálatát, egyebek mellett a magyar részvételt a *Risorgimento* sikerében, vagy Kossuth Lajos több évtizedes itáliai emigrációját. Hogy mit tehet egy tehetséges és odaadó igazgató néhány esztendő alatt, azt a magyar származású olasz író, Giorgio Pressburger mutatta meg Budapesten, aki írótanfolyammal, zenekari estekkel és egy sor más innovatív ötlettel egészítette ki az olasz intézet kínálatát, és tette azt a magyar kulturális élet természetes részévé.

Ezek az intézetek hagyományosan Budapesten működnek és fejtik ki rendkívül pozitív kulturális befolyásukat. Ritkán, de szerencsére mind többször fordul elő, hogy vidékre is kisugárzik hatásuk, s ma az lenne kelet-közép-európai küldetésük igazi feladata és eredménye, ha a vidéket is jobban bekapcsolnák a nemzetközi kulturális kapcsolatok áramkörébe.

A spanyol kormány mostanra tervezi a 37. nemzetközi Cervantes Intézet megnyitását, Budapesten. Jelenleg talán a *Goethe-Institut*a legsikeresebb harcosa a kelet-közép-európai kulturális kapcsolatépítésnek. Békés és jóindulatú jelszót (*Mit der Welt im Dialog*–Párbeszédben a világgal) kínál abban a térségben, amelynek korábban igen vegyes érzelmei voltak Németországról, és ezt irodalmi, zenei, filmes, színházi és fényképezési programok hosszú és ötletes sora támasztja alá. Mindehhez az *Institut* valóságos hálózatot épített fel mozikból, múzeumokból, hangversenytermekből, egyetemi központokból, kávéházakból, és még a Városházán is talált helyet magának. Mialatt a törzsprogram a *Goethe-Institut* szép és patinás fekvésű székházában zajlik, az intézet valósággal bahatolt a budapesti kulturális életbe. Az intézet könyvtára jelentős német adatbázissal rendelkezik, amelyben ott van a *Bertelsmann*, a *Brockhaus* és a *Fischer* lexiko-

nok egész anyaga, a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* és a *Die Zeit* jó néhány teljes évfolyama, atlaszok, kézikönyvek és más információs táruk. A programok fő szponzorai között ott van a *Mercedes-Benz*, a *Siemens Nixdorf*, a *Lufthansa*, az *Opel Di-Fer*. A *Goethe-Institut* a német nyelv tanításának elősegítését tekinti egyik legfőbb feladatának Közép- és Délkelet-Európában és a volt szovjet területeken.

Magyarország és a német kulturális hagyomány

A német nyelv és a *Goethe-Institut* magyarországi sikere nem lehet meglepetés. A mai kulturális jelenlét eredményessége a nagy együttműködési hagyományok kiaknázásának képességére épül. A németeknek különösen hosszú idejük (és sok keserű tapasztalatuk) adatott annak megértésére, hogy saját országuk és kultúrájuk hatékony képviseléséhez és terjesztéséhez egy-egy külföldi államnak a helyi viszonyok alapos megismerésére, megértésére és a befogadó nemzet kultúrájával való szoros együttműködésre van szüksége. Ez valószínűleg az az üzenet is, melyet az európai kultúrák képviselői az imperialisztikusnak látott Amerikának küldeni kívánnak: mindezeknek az európai kultúrpolitikai intézményeknek és törekvéseknek nyilvánvaló amerikaellenes élük is van, ma inkább, mint bármikor korábban.

A német nyelv és kultúra honos volt Magyarországon a 18-19. században, egészen az Osztrák-Magyar Monarchia 1918-as felbomlásáig. A Habsburg Birodalom *lingua franca*-ját használták odahaza, tanították az iskolában, beszélték az utcán, megkövetelték a hadseregben. A „magyar” középosztály átlagos tagja rendszerint német („sváb”) vagy zsidó származású volt, számára Magyarországot és az Osztrák-Magyar Monarchiát a német kultúra és civilizáció kapcsolta össze Európával és a nagyvilággal. A középosztály nappali szobáinak díszei Ausztriában, Ma-

gyarországon, Csehországban, Galíciában és Horvátországban egyaránt Johann Wolfgang von Goethe és Friedrich von Schiller összes művei, Heinrich Heine, Adalbert von Chamisso és Nicolaus Lenau versei, Franz Grillparzer és Arthur Schnitzler drámái voltak. E régiókban nem csupán német irodalmat, német fordításokat olvastak: német volt a kultúra közvetítő nyelve. Báró Eötvös József, mikor az 1860-as években meglátogatta leányát egy kelet-magyarországi kastélyban, így írt: „Mily ellentéték! Átmegyek Szegeden és Makón, aztán betérek leányomhoz, s ott találom a falon Kaulbachot,⁶ a könyvespolcon Goethét, a zongorán Beethovent.”⁷

Az Osztrák-Magyar Monarchia határain innen és túl Németországban kerestek honosítható modern elméleteket és úzusokat. Magától értődött, hogy elsősorban a német mintákat érdemes tanulmányozni és utánozni. Akkoriban a német volt a tudomány és az irodalom nemzetközi nyelve: a Nobel-díj első tizennyolc évében, 1901 és 1918 között hét német kapott kémiai Nobel-díjat, hat német fizikai Nobel-díjat, négy német (és egy osztrák[-magyar]) orvosi Nobel-díjat és négy német irodalmi Nobel-díjat. A tudósok, kutatók Giessenben, Greifswaldban, Jénában vagy más tiszteletreméltó német egyetemi városokban tájékozódtak szakterületükről, meg a sokféle *Beiträge*, *Mitteilungen*, *Jahrbücher* lapjairól. A fiatal értelmiségi, művész, szakember tanulmányútja Göttingenbe, Heidelbergbe és egyre inkább Berlinbe vezetett. A festők zarándokhelye München volt, ahol Karl von Pilotytól tanultak.

A német iskolarendszer nyilvánvaló sikeréből okulva Magyarországon gondosan tanulmányozták és bevezették a német tanárképzést.⁸ Közvetlenül az osztrák-magyar kiegyezés után Liszt Ferenc, aki otthono-

sabb volt Weimarban vagy Rómában, mint magyar szülőföldjén, és nem is tudott magyarul, kötelességének érezte, hogy abban a kicsi, németajkú, vidékies városkában telepdedjk le, ami akkor Pest volt. Nemcsak tanított: széleskörű nemzetközi zenei kapcsolatai révén kiválasztotta a zeneszerzés, a hegedű, a cselló és más szaktárgyak alapító professzorait, és így megteremtette a magyar Zeneakadémiát, Európa legkiválóbb zenei hagyományainak jegyében. Az oktatás gyakorta német nyelven folyt, aminthogy az oktatás mintaképe is a német zene volt. Magyarország első számú zenei intézményében németül tanított zeneszerzést előbb a szász Robert Volkmann, nyomában a bajor Hans Koessler, majd a bécsi Victor von Herzfeld lovag, illetve hangszerelést Szabó Xavér Ferenc. Koessler professzor, jöllehet konzervatív szellemben szerezte muzsikáját és Johannes Brahms követője volt, választott hazájában nagy szabadságot adott tanítványainak, hogy a maguk modern magyar zenéjét írják. Neveltje volt Bartók Béla, Kodály Zoltán, Dohnányi Ernő, Weiner Leó, Kálmán Imre, Szirmai Albert és még sok más neves magyar zeneszerző.

A Pesten (később Budapesten) koncertező Brahms tapasztalhatta, hogy a legkülönb zenekritikusok részben a hazai német lapokban írtak, a legkiválóbb vonósnégyest a német-magyar Hubay (családi neve szerint Huber) Jenő vezette, a kvartett csellistája a prágai születésű Popper Dávid (aki előkelő bécsi hangversenymesteri státusát adta fel Budapestért), a másodhegedűs a bécsi Herzfeld volt, mélyhegedűn pedig az osztrák paraszti származású Waldbauer József játszott.

Sajátosan jellemző, hogy Budapesten először a morva-zsidó Gustav Mahler, 1888 és 1891 között a Magyar Királyi Operaház igazga-

⁶ Wilhelm von Kaulbach (1805-74) divatos német festő

⁷ Idézi Sötér István: *Eötvös József* (második kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 314.)

⁸ Báró Eötvös József Kleinmann (Kármán) Mórnak,

Buda, 1869. július 20., #12039, Theodore von Kármán Papers, California Institute of Technology Archives, File 142.10, Pasadena, CA; Untitled memoirs of Theodore von Kármán, File 141.6, pp. 1-2.

tója követelte meg, hogy az énekesek magyarul énekeljenek, s nem németül, ahogy az addig bevett dolog volt. Holott Mahler és még számos, Budapesten ünnepelt, később nemzetközi hírű karmester, így Hans Richter vagy Arthur Nikisch csak németül beszélt.

A magyar középosztály gyakran helyi német nyelvű lapot olvasott, melyet Monarchia-szerte kapni lehetett, még a birodalom felbomlása után is. Az 1854-ben alapított, tekintélyes budapesti *Pester Lloyd* például csaknem a második világháború végéig (egészen 1944-ig) megmaradt a fővárosi középosztály legkeresettebb, legolvasottabb újságjai egyikének (nemrégiben, 1994-ben új életre kelt). A sajtónak ez a nyelvében német, de a magyar művelődésnek elkötelezett része hozzájárult a két kultúra különbségére áthidalásához.

A 18. és 19. század nagy részében a Magyarországon írt és kiadott német regények és versek éppúgy részét képezték az össznémet (*Gesamtdeutsch*) irodalomnak, mint bármi, ami Königsbergben vagy Prágában, Danzigban vagy Laibachban született. A Monarchia zsidó lakossága, kivált művelt, városlakó középosztálya mindenekelőtt németül (részben jiddisül) beszélt, s így természetesen a némethez húzott mint új, közös nyelvhez, hozzájárulva ezzel ahhoz, hogy az osztrák kultúra ne csupán peremvidéke, de integráns része legyen a németnek. A társadalmi ranglétrán felfelé törekvő zsidó családok számára sokáig a német maradt a műveltség, az előlépés, a boldogulás nyelve.

A német kulturális hagyomány Magyarországon és a hajdani Osztrák-Magyar Monarchia más részein olyan adottság, amelyre könnyű, de legalábbis könnyebb ráépíteni a mai német kulturális befolyást. Ráadásul Magyarország 1879 óta megszakítás nélkül volt valamilyen formában Németország (vagy valamelyik Németország) szövetségese. Földrajzilag a nyugati hatalmak közül Németország esik legközelebb Kelet-Közép-Európá-

hoz. A németek e térség jelentős részén járatosak a helyi kultúrában és fogalmaiban. Ha a kulturális befolyás egy adott régióban messzire visszanyúló hagyományra építhet, hatása sokkal természetesebb és sikeresebb.

USA-kultúrfölény vagy amerikai értékrend?

A Clinton-kormányzat döntése, miszerint az USA kormánya ne foglalkozzék többé az amerikai kultúra, az amerikai értékek terjesztésével „Kelet-Európában”, 1992 után azonnal tévesnek bizonyult. Nem bizonyultak messzetekintőknek azok az amerikai kongresszusi képviselők, akik azzal a demagóg jelszóval zárták be a volt szovjet befolyási övezet valamennyi amerikai kulturális központját (USIS) és könyvtárát, hogy ne legyen Varsóban vagy Budapesten amerikai állami könyvtár, amíg az ő hazai választókerületükben sincsen. Az Egyesült Államok mindenestre hosszú időre (a régi formában végleg) beszüntette nagy jelentőségű (s a hidegháború alatt olyannyira fontosnak tekintett) intézményes kulturális jelenlétét a régióban, mintegy átadva helyét a vezető európai hatalmoknak és a magánsektornak. Ez szerencsétlen lépés volt.

Ma elsősorú fontossága lenne, ha az Egyesült Államok újradefiniálná az amerikai kormányzati felelősséget a nemzetközi kultúra világában, a hidegháború utáni „posztmodern” korszakban. Természetesen nem csupán az amerikai államnak van feladata e tekintetben, ráadásul az Egyesült Államokban hagyományosan kényes kérdés, hogy mi is a szerepe, mekkora is a felelőssége a szövetségi kormánynak a nemzetközi kulturális ügyek alakításában. Most, mikor a technikai fejlődés világszerte oly mélyrehatóan átformálta a kultúrához és a kulturális termékekhez való hozzájutást, felmerül, hogy a nemzeti kultúrák ideje vajon tényleg lejárt-e, és a kultúra vajon kizárólag a globalizálódás felé tart-e. Amikor a kulturális ipar (ma inkább,

mint bármikor korábban) a nemzetekfölöttség felé mozdul el, meg kell őriznünk a nemzeti, a regionális, a nyelvterületi vagy éppen a helyi kultúrák egymásba fonódó örökségét, mind nyelvi, mind egyéb tekintetben. Ma az igazi probléma éppen ez: lehet-e a helyi kulturális identitásokat hagyományos nemzeti vagy etnikai kereteik között megőrizni. A kulturális pluralizmus, a különféle kulturális szupremáciák kiegyenlítése csak úgy lehetséges, ha a helyi kulturális tradíciókat erősítjük.

Az amerikai kultúra jelenléte Kelet-Közép-Európában csak akkor lehet hatékony, ha az Egyesült Államok kormánya nem testálja át a kulturális befolyás minden eszközét és lehetőségét a magánszférára, mert ez csakis „McDonald's-izációhoz” vezethet. Magánvállalkozóktól, privát cégektől, multinacionális nagyvállalatoktól nem várható el, hogy nemzeti és kulturális felelősséget vállaljanak magukra, ha volt és van is erre példa. Ehelyett az amerikai nemzetnek kellene összefogott erőfeszítéssel szorgalmaznia valódi kulturális értékeinek átvitelét Kelet-Közép-Európába (is), ahol együtt élhetnek a helyi kulturális hagyománnyal, és hatást is gyakorolhatnak rá. Olyan régi amerikai erények, mint a munkaerkölcs, az állampolgári lojalitás, az önkéntesség, a jó közszolgálat, a pszichológiai kultúra, az önségélyezés, a türelem (a közösségi és egyéni magatartás sok más tényezőjével egyetemben) rászorulnának arra, hogy az Egyesült Államok kormánya elősegítse meghonosodásukat, térhódításukat Kelet-Közép-Európa és a nagyvilág zaklatott régióiban. Az amerikai értékek becsesebbek, mint azt a mai amerikai kormányzat vélni látszik: fontosabb és tartósabb javak, mint amelyeket az Egyesült Államok manapság kitüntetett politikai exportcikkeinek tekint.

Az egyesült Európa felé

Az európai integráció folyamatának egyik legfontosabb feltétele a közös nyelvismeret.

Az európai közösség azonban várhatóan nem egynyelvű lesz, s az angolnak valószínűleg nem jut egyeduralkodó szerep. Ellene szeptől e tendenciának nemcsak a francia, hanem a nemzeti kultúrákkal erős gyökézzel összefonódott sok másféle nemzet is, amelynek szinte mindegyike veszélyeztetve érzi magát bármiféle nyelvi hegemoniától. Európa déli országaiban, különösen a neolatin nyelvterületen az angol sokkal kevésbé sikeres második, közvetítő nyelvként, mint északon és nyugaton. A „közös” nyelv eszméje sok helyütt idéz fel birodalmi emlékeket, II. József császár germanizáló törekvéseitől kezdve egészen a szovjet érdekszférában általánosan kötelező orosz nyelvtanulásig. A nyelvvédelem mögött sokszor nemzetfelfűtés, az imperiális hódítás és elnyomás gyűlölete húzódik meg, amely ellen évszázadok óta nyelvi eszközökkel: anyanyelvi oktatással, önálló irodalmi élettel, nemzeti sajtóval és kommunikációval védekeznek szerte Európában.

Az angol nyelv térhódítása is felfogható az imperializmus egy fajtájának, s Robert Phillipson kiténő könyve, a *Linguistic Imperialism* ebben az értelemben is határozza meg. Phillipson szerint az angol dominanciája „az angol és a többi nyelv közötti strukturális és kulturális egyenlőtlenség” fenntartására épül (Phillipson, 1992, 47.). Felfogásában az *anglocentrizmus* bírálata rejlik, amely az anyagi és szellemi javak elosztásakor, a nyelvi terjeszkedés támogatásakor az angol nyelvet kiemelten kezeli, és a kisebb nemzeti nyelvekhez képest aránytalanul preferálja.

Kétségtelen tény, hogy az angol nyelv tanításának és tanulásának pozíciói világszerte igen erősek, s nem hasonlíthatók sem a „kisebb”, sem a „nagyobb” nyelvek helyezéséhez. Ennek a folyamatnak kezére játszik az amerikanizáció, amely ugyan elsősorban nem nyelvi eszközökkel igyekszik amerikai módra globálissá tenni a világot, de gazdaság- és biztonságpolitikájának mégis komoly

nyelvi következményei vannak. A nemzetközi angol egyre gyorsuló ütemű térfoglalása ma mindenekelőtt az amerikai jelenlét, hatás, kapcsolat, befolyás következménye, direkt vagy indirekt módon. A sikeres globalizációnak feltétele a nyelvi Bábel megszűntetése vagy legalább ésszerű redukciója, s az internacionális, vagy még inkább szupernacionális angol mint világszerte beszélt idegen nyelv készséges és természetes eszköze a világ összevonásának.

Nem lehet ugyanakkor kizárólag pálcát törni e folyamatok felett. Az angol nyelv ugyanis minden jogos bíráló ellenére a modernizációt kíséri-hozza a világ gazdaságilag elmaradt térségeibe, ahogy egykor a sokat kárhóztatott germanizációnak is volt modernizáló szerepe, szerepe a lemaradás felszámolásában.⁹ Kétségtelen, hogy az angol nyelv olyan értékeket, filozófiai tartalmakat is közvetít, amelyek a demokrácia, a szabadság, az esélyegyenlőség, a versenyszellem gondolatkeretét plántálják a világ elmaradtabb részeibe is, ahol a feudális, hierarchikus társadalmi függőség, az egyéniség elnyomása, a személyes szabadság korlátozása, az emberi jogok érvényesülésének gátjai akadályozzák az értelmes emberi élet kibontakozását. Az amerikanizációnak ezekről a pozitív, a puritán ösöket idéző értékeiről akkor sem szabad elfelejtkezünk, ha az Egyesült Államok képe az utolsó esztendőkhöz világ-szerte, s így a mi Európánkban is sok tekintetben elromlott, s ha ma sokan hajlamosak is elfelejtkezni mindarról a pozitívumról, ami a két világháború és a hidegháború alatt és nyomán az amerikai szerepvállaláshoz kötődött. Amerikának és az angol nyelvnek például jelentős szerepe volt a II. világháború utáni Németország náciitanításában, a francia-német viszony stabilizálásában, fiatal,

demokratikusan gondolkodó német nemzedékek felnevelésében, s ezáltal az európai közösség politikai magvának megeremelésében.

A „valódi” angol mint az angolul beszélő nemzetek nyelve természetesen megőrizte a maga gazdagságát, komplexitását, szofisztikáltságát. E nyelv csak a kezdő nyelvtanuló számára látszik vagy bizonyul „egyszerű” nyelvnek: az idegen felé csupán kezdetben fordítja barátságosabb arcát. Szókincese, mondatszerkesztése és nyelvtana előszörre talán mindegyik európai nyelvénél egyszerűbb, látszólag alig-alig vannak benne elemei a nemeknek és eseteknek, az ige- vagy főnévragozásnak – *inflexiós morfológia* (ragozás) nyomokban maradt meg az angol nyelvtanban, ha *derivációs morfológia* (képzés) sokkal inkább is (Crystal, 1995, 80-85). Ugyanakkor a nemzetközivé illetve nemzetek felettivé lett angol mintha megmaradna a kezdő, illetve középaladé nyelvtanuló színvonalán, így és ezért nyerné el hatékonyságát, ennek köszönhetően hihetetlenül gyors nemzetközi terjedését.

Ahogy az angol a kontinentális Európa nyelveiből hiányzó, a magázást és a tegezést összevonó „you” segítségével századok társadalmi hierarchiáját képes eltörölni, úgy tölti meg sok más vonatkozásban is demokratikus tartalommal az emberek közötti érintkezést. Tapasztalataim szerint is ez különösen igaz az amerikai angol nyelv vonatkozásában (Kövecses, 2000, 219-234.). Gondolhatunk itt a köszönés, a megszólítás, a kapcsolatteremtés és -tartás egész szókincsére és nyelvtanára, aminek ismeretében nincs csodálkoznivalónk az angol villámgyors térhódításán a német, a francia vagy az orosz rovására, amely nyelvekből nemcsak a „you” demokráciája, hanem a hierarchikus gondolkodást nélkülöző egész társadalomszemlélet is hiányzik. Az európai nyelvek társadalmilag archaikus, máig hatóan feudálisan kódolt érintkezési normái helyett

⁹ A német helyesírás 1998. augusztus 1-től érvényes reformja elsősorban a német nyelvű országokban mindenütt megfigyelhető helyesírási problémák következménye volt, s a modernizáció terméke.

vonzó, demokratikusabb alternatívát kínál ez a modern interperszonális viszonyokat leképező, új társadalomszerkezetet tükröző és alakító nemzetközi nyelv.

A nemzetközi vagy szupranacionális angol nyelv rendkívüli szerepe az egységesülő kontinentális Európában abból a tényből fakad, hogy nem egyike a helyi nyelveknek, hanem kívülről jön. Közös nyelvűül szolgálhat az Európai Uniónak. Sikerét Kelet-Közép-Európában ma (még) annak a szovjetellenes színezetnek is köszönheti, amelyet a hidegháború évtizedeiben szerzett.

Demokratizálás vagy rátelepedés?

A világnak abban a részében, ahol a kontinens egyes térségeit korábban a nemzetközi nyelvként funkcionáló latin, a francia vagy a német tartotta össze (és választotta is el egymástól), az angol mint idegen (értsd nemzetközi) nyelv tanítása és tanulása mára kisebb-fajta iparággá vált. A nagy magyar állami egyetemek angol szakjain négy-ötösörös a túljelentkezés, amerikanisztika szakon ez a szám olykor a hat-nyolcszorosat is elérheti.

Az angol szinte példátlan nemzetközi sikere – véleményem szerint – kezdeti gyors tanulhatóságán, viszonylag könnyen elérhető felhasználhatóságán is múlik. A nyelv világán túlmenően is rendkívül hatékonyan terjeszti az amerikai személyközi kommunikáció filozófiáját és készségtárát. Ennek révén *demokratikusabb kapcsolati kultúra* elemeit hozza a kelet-közép-európai régióba, ahol ezek kiszoríthatják a feudális háttérű, tekintélyelvű, autokratikus, diktatorikus magatartási és érintkezési formákat. Innen ezeknek az „amerikai” készségeknek a különleges népszerűsége: valóságos mozgalom alakult ki az emberi kapcsolatok, a kommunikációs technikák, a mindennapi hatékonyság tanítására, elsajátítására. A „hatékonyság” a kor jelszava lett, mely sebesen terjed a hagyományosan ineffektív kelet-közép-európai társadalmakban. Innen a *menedzser*egy-

re növekvő kultusza, amely ma a térség legdivatosabb szakmáját lengi körül, amihez *menedzser-táskát, menedzser-kalkulátort* kínálnak a *menedzser-shopok* mindenfelé Kelet-Közép-Európa egyre inkább menedzser módra gondolkodó nagyvárosaiban. Az Egyesült Államok hatékonysága a politika, a gazdaság, a technológia s a tudomány terén a nyelv és sok más kommunikációs forma közvetítésével érvényesül.

Az amerikai értékek gyors terjedése sokszor félelmet és ellenérzést is kivált Kelet-Közép-Európában, ahol az Egyesült Államokat vagy kritikátlan rajongással, vagy az irigység és gyanakvás vegyes érzelmeivel szemlélik. Európának e jobbára nem-protestáns térségeiben a pénz mindig gyanús, és szívesebben kapcsolják össze a zsidókkal, mint a munkával. A globalizálódástól, a multinacionális mamutvállalatok imperiális befolyásától, a nemzeti identitás elvesztésétől errefelé nem mindig csupán a populizmus és a nacionalizmus szélsőségesen demagóg képviselői irtóznak. Növekszik a félelem, hogy a külföldi tőke megvásárolja a termőföldet, a munkahelyet és a kultúrát. Él a gyanú, hogy a NATO-hoz és az Európai Unióhoz való csatlakozással Kelet-Közép-Európa kis államai veszítenek integritásukból, s egy euroatlanti civilizáció, értsd: egy amerikanizálódó Európa peremére kerülnek, ahol az integrálódási folyamat jótékony hatása csak nagy sokára fog érvényesülni. Miközben a tolerancia, a multikulturalizmus, a „másság” tisztelete még messze van, a művelődés hagyományosan nemzeti vonásai már eltűnőben vannak, és az anyanyelvet fenyegetni látszik a „nemzetközi” angol térfoglalása.

Nem szabad természetesen megengedni és lehetővé tenni, hogy az angol mint nemzetközi nyelv kiszorítsa a nemzeti nyelveket, s megpróbáljon azok helyére lépni. Az Európai Unió nem Európai Egyesült Államok. Az európai kultúra és hagyomány a nemzetek kultúrája és hagyománya, s a nemze-

tek a maguk nyelvében élnek – ha nem is mindegyiknek van egyetlen saját, nemzeti-nek mondható nyelve.

S mégis: a globalizációtól és az „amerikai imperializmustól” való félelem s mindenemű fenntartás ellenére az angol nyelv az Európai Unióban hiányt pótol. Ebben szerepe van és lesz annak, hogy az angol nemcsak a beszéd s az írás eszköze, hanem korszerű, demokratikus gondolkodásmód, társadalomszemlélet, érintkezési kultúra és világlátás, ami jó értelemben átalakíthatja az európai népek egymás közötti kapcsolattartását, egymás percepcióját és megértését. A latin óta nem volt olyan nemzetközi, s bizonyos értelemben „külső” nyelv, amely képes lehet annyira ösz-

szekapcsolni a kontinentális európai nemzeteket, mint az angol. Ha megmarad demokratikus tartalma, ha ellenáll imperialisztikus felhasználóinak, ha megőrzi belső szabadságát, hivatása lehet az európai kontinensen.¹⁰

¹⁰ Hálás vagyok Federmayer Éva, Kövecses Zoltán és Nádasy Ádám kollégáimnak (ELTE Angol-Amerikai Intézet) e dolgozat első változatával kapcsolatos megjegyzéseikért és tanácsaikért.

Kulcsszavak: *nemzetközi kulturális politika, kulturális kapcsolatok, kulturális külpropaganda, nemzetközi kulturális intézetek, nyelvi imperializmus, nemzetközi nyelvek, amerikai angol nyelv, magyar-amerikai kapcsolatok, magyar-német kapcsolatok*

VÁLOGATOTT IRODALOM

- Ammon, Ulrich (1998): *Ist Deutsch noch internationale Wissenschaftssprache?* de Gruyter, Berlin–New York
- Bailey, Richard W. – Görlach, Manfred (1982): *English as a World Language. The University of Michigan Press, Ann Arbor*
- Crystal, David (1995): *The Cambridge Encyclopedia of the English Language.* Cambridge UP
- Crystal, David (1997): *English as a Global Language.* Cambridge UP, Cambridge
- Kövecses Zoltán (2000): *American English: An Introduction,* Broadview Press, Peterborough, Canada
- McArthur, Tom (1998): *The English Languages.* Cambridge UP, Cambridge
- McArthur, Tom (2002, pb. 2003): *Oxford Guide to World English.* Oxford UP, Oxford
- Ogden, Charles Kay (1931): *Debabelization. With a Survey of Contemporary Opinion on the Problem of a Universal Language.* K. Paul, Trench, Trubner, London
- Ogden, Charles Kay (1968): *Basic English: International Second Language.* Harcourt, Brace & World, New York
- Pennycook, Alastair (1994): *The Cultural Politics of English as an International Language.* Longman, London–New York
- Phillipson, Robert (1992): *Linguistic Imperialism.* Oxford UP, Oxford
- Soukhanov, Anne H. (1999): *Encarta World English Dictionary.* St. Martin's Press, New York (Microsoft-változatban is)
- Trollope, Anthony (1974, repr. 1976): *The Pallisers.* Abridged and Introduced by Michael Hardwick. Futura, London
- Vincent, Bernard (1997): *From Dead Latin to Dead English: On the Lethal Effects of Linguistic Universalism.* in: Giorcelli, Christina – Kroes, Rob (eds.): *Living with America, 1946-1996.* VU University Press, Amsterdam, 113-125

